

Estetyka dyskursu
nacjonalistycznego
w Polsce 1926–1939

Estetyka dyskursu nacjonalistycznego w Polsce 1926 – 1939

redakcja naukowa
Ulrich Schmid

Wydawnictwo Naukowe Scholar
Warszawa 2014

Przekład tekstów niemieckojęzycznych: *Patrycja Pieńkowska-Wiederkehr*

Redakcja i korekta: *Adam Raczyński*

Projekt okładki: *Wioletta Markiewicz*

Na okładce wykorzystano ilustrację z książki Józefa Kisielewskiego, *Ziemia gromadzi prochy*, Księgarnia Św. Wojciecha, Poznań 1939; Biblioteka Narodowa w Warszawie.

Publikacja książki dofinansowana przez Uniwersytet St. Gallen

Copyright © 2014 by Wydawnictwo Naukowe Scholar Spółka z o.o.

ISBN 978-83-7383-635-8

Wydawnictwo Naukowe Scholar Spółka z o.o.
ul. Krakowskie Przedmieście 62, 00-322 Warszawa
tel./fax 22 828 93 91, 22 826 59 21, 22 828 95 63
dział handlowy: jak wyżej w. 105, 108
e-mail: info@scholar.com.pl
www.scholar.com.pl

Wydanie pierwsze
Skład i łamanie: WN Scholar (*Stanisław Beczek*)
Druk i oprawa: Drukarnia ReadMe w Łodzi

Spis treści

Przedmowa	7
---------------------	---

I. Metoda i pojęcia

<i>Ulrich Schmid</i>	
1. Estetyczne przejawy nacjonalistycznej rządomyślności	12
<i>Ulrich Schmid</i>	
2. Naród jako kategoria dyskursywna: narracyjna organizacja czasu, przestrzeni, ciała i społeczeństwa	26

II. Dyskurs nacjonalistyczny – instytucje i pozycje ideologiczne

<i>Ulrich Schmid</i>	
3. Konceptualizacje narodu w II Rzeczypospolitej	60
<i>Pascal Trees</i>	
4. Recepcja faszyzmu i narodowego socjalizmu w II Rzeczypospolitej	75
<i>Monika Bednarczuk</i>	
5. Kościół katolicki – między sprzeciwem a akceptacją	98
<i>Monika Bednarczuk</i>	
6. „Kwestia żydowska”	126
<i>Sabina Schaffner</i>	
7. Koncepcje płci i wzorce tożsamości	156
<i>Monika Bednarczuk</i>	
8. Instytucje kulturalne	171

III. Nacjonalizm i estetyka literacka

<i>Isabelle Vonlanthen, Ulrich Schmid</i>	
9. Między misją dziejową a nadziejami na przyszłość: mityczne koncepcje czasu	190
<i>Isabelle Vonlanthen, Ulrich Schmid</i>	
10. Literackie zawłaszczenie ziem polskich	213
<i>Sabina Schaffner, Isabelle Vonlanthen, Ulrich Schmid</i>	
11. Ciało narodu: żołnierz, dowódca, matka, kochanka	246
<i>Isabelle Vonlanthen, Ulrich Schmid, Stefan Guth</i>	
12. Koncepcje wspólnoty: poeta jako wychowawca narodu	270

IV. Sztuka jako projekt narodowy

Joanna M. Sosnowska

13. Smutny rycerz – o polskiej rzeźbie pomnikowej 306

Marek Czapelski

14. Projekty Świątyni Opatrzności a problem monumentalnej architektury kościelnej w II Rzeczypospolitej 324

Iwona Luba

15. Sztuka Bractwa św. Łukasza w służbie państwa 343

Lechosław Lameński

16. Nacjonalizm Stacha z Warty Szukalskiego 361

V. Podsumowanie

Ulrich Schmid

17. Estetyczny wymiar projektu narodowego 380

18. Sytuacja komunikacyjna i struktura apelatywna 385

19. Wielka narracja projektu narodowego 388

20. Wyznaczniki estetyki nacjonalistycznej w literaturze i sztuce 391

Aneks

Monika Bednarczuk

- Czasopisma literackie – wykaz i charakterystyka 396

- Czasopisma obozu narodowego i młodych nacjonalistów 398

- Czasopisma społeczno-kulturalno-religijne 413

Iwona Wiśniewska, Maciej Urbanowski, Isabelle Vonlanthen

- Biogramy 417

- Źródła ilustracji 485

- Indeks nazwisk 488

- Autorzy 509

PRZEDMOWA

Najpóźniej od epoki romantyzmu kultura polska zyskała znaczący wymiar narodowy. Można wręcz stwierdzić, że to właśnie dzięki literaturze i sztuce Polakom w ogóle udało się w XIX w. zachować tożsamość narodową. Brak własnego państwa i opłakane skutki intensywnej rusyfikacji po upadku powstania listopadowego i styczniowego wywołały w kulturze polskiej reakcje obronne – proponowano wprowadzić rozmaite koncepcje i sposoby ocalenia zagrożonej świadomości narodowej, ale niemal bez wyjątku skupiano się na traumie uciśnionego narodu. Odnosi się to, choć w mniejszym stopniu, także do sytuacji panującej w zaborze pruskim i austriackim, gdzie powstanie krakowskie 1846 roku i Wiosna Ludów 1848 roku pociągnęły za sobą analogiczne działania odwetowe władz. Po I wojnie światowej w Polsce dało się zauważyć swego rodzaju narodowy konsensus: niemal wszystkie ugrupowania polityczne, począwszy od socjalistów, a kończąc na konserwatystach, podkreślały w swoich programach konieczność wzmocnienia suwerenności państwa i stworzenia silnego narodu. Tematyka ta dominowała również w literaturze. W 1937 r. przebywający na emigracji w Stanach Zjednoczonych austriacki krytyk Otto Forst-Battaglia stwierdził, że bohaterowie polskich powieści współczesnych „wykazują pewną wrodzoną niezdolność do postrzegania rzeczywistości z perspektywy innej niż narodowa”¹. Nacjonalizm awansował do rangi głównego punktu programu partii prawicowych, którym jednak nigdy nie udało się stworzyć większościowego rządu. Mimo to endecja wywierała znaczący wpływ na dyskurs publiczny.

Do dziś brakuje obszernej kulturoznawczej monografii II Rzeczypospolitej. Luka ta wynika w zasadzie z dwóch powodów. Po pierwsze historiografia okresu PRL-u określała sanację mianem reżimu faszystowskiego, zaś przejęcie władzy przez komunistów po II wojnie światowej przedstawiała jako ratunek przed kontynuacją rządów sanacji. Tego rodzaju oceny, służące niewątpliwie propagandzie i pragmatycznej legitymizacji rządów komunistycznych, są oczywiście

¹ O. Forst-Battaglia, *The Polish Novel of Today*, „The Slavonic and East European Review” 1937, t. 45, nr 15, s. 663–674.

jednostronne i fałszują obraz wydarzeń. Po drugie nacjonalistyczny charakter II Rzeczypospolitej do dziś budzi wiele kontrowersji. Ostatnie debaty na temat antysemickich akcji Armii Krajowej (Włodzimierz Borodziej) oraz mordu ludności żydowskiej w Jedwabnem (Jan Tomasz Gross) pokazały z całą wyrazistością, że w Polsce nadal bardzo rozpowszechniony jest romantyczny i wyidealizowany obraz własnej historii. Scalającą i antagonizującą siłę narodowych symboli uzmysłowiły również ostatnie wydarzenia po tragicznej śmierci prezydenta Lecha Kaczyńskiego w kwietniu 2010 r. (spór o pochówek w katedrze wawelskiej oraz konflikt wokół krzyża przed Pałacem Prezydenckim). Konfrontacja różnych koncepcji wspólnoty, jaka miała miejsce nie tylko po śmierci Kaczyńskiego, lecz także we wcześniejszym dyskursie politycznym, ukazuje potęgę narodowych modeli, które częściowo nadal są głęboko zakorzenione w okresie międzywojennym.

Krótko przed śmiercią Czesław Miłosz pokusił się o nową ocenę okresu międzywojennego. W przedmowie do opatrzonego przez siebie komentarzem wyboru źródeł napisał: „Dzisiaj bez przesady można powiedzieć, iż tamta Polska jest krainą mityczną, słabo opisaną i rzadko zwiedzaną przez nowe pokolenia”².

Niniejsze studium poświęcone jest estetyce dyskursu nacjonalistycznego w międzywojennej Polsce. Jest to temat drażliwy, gdyż zawsze na horyzoncie może pojawić się zarzut faszyzmu. Autorzy książki dalecy są jednak od stosowania podobnych uproszczeń. Dokonując kategoryzacji, niejednokrotnie przywołują przykłady zaczerpnięte z włoskiego faszyzmu czy niemieckiego narodowego socjalizmu, zarazem jednak – co należy wyraźnie podkreślić – tematy czy koncepcje radykalnie prawicowe postrzegają jedynie jako krańcowe przejawy dyskursywnego kontinuum, w którego centrum sytuuje się nacjonalizm. W II Rzeczypospolitej występowały wprawdzie elementy jawnie faszystowskie, nie można ich jednakże uznać za reprezentatywne dla kultury polskiej tamtego czasu.

Polski nacjonalizm w ogóle wykazuje pewne cechy szczególne. W międzywojennej Europie na gruzach cesarstw powstały w większości demokratyczne republiki, które ze względu na zbyt słabą pozycję władzy wykonawczej i częste zmiany rządów były narażone na nieustanny paraliż. Ta weimaryzacja nowych państw doprowadziła do wykształcenia się wielokrotnie powielanego historycznego wzorca: państwa, spowodowanego wzajemnym blokowaniem się rozmaitych sił politycznych, przerywano na drodze puczu. Następnie formował się reżim autorytarny, który nie zobowiązywał się do realizacji określonego programu społeczno-politycznego, lecz wzywał do zjednoczenia narodowego. Forsowany nacjonalizm wydawał się dogodnym instrumentem przywracania tożsamości kulturowej społeczeństwom zdemoralizowanym przez wojnę. Niektóre państwa czuły się pokrzywdzone postanowieniami traktatu wersalskiego. W Niemczech kultywowano tzw. legendę o ciosie w plecy, która winą za przegraną wojnę obarczała socjal-demokrację. Włochy – rozczarowane rozstrzygnięciami dotyczącymi Dalmacji

² Cz. Miłosz, *Wyprawa w dwudziestolecie*, Kraków 2000, s. 5.

i Istrii – mówiły o „kalekim zwycięstwie” (*vittoria mutilata*). W Polsce z kolei cieszą się wprawdzie z odzyskania niepodległości po 123 latach obcego panowania, ale nie akceptowano nowych granic. Otwartą raną pozostawał kompromis w sprawie wąskiego pasa dostępu do Bałtyku, niewyjaśniona była także kwestia litewska.

Nacjonalistyczne podboje, takie jak zainscenizowany bunt Lucjana Żeligowskiego zakończony zajęciem Wilna czy awanturnicza wyprawa Józefa Piłsudskiego na Kijów, spotkały się z powszechną akceptacją polskiej opinii publicznej. W Polsce – podobnie jak we Włoszech i w Niemczech – nacjonalistycznemu konsensusowi sprzyjało poczucie krzywdy.

W przeciwieństwie do obu tych krajów, które mogły odwołać się do przedwojennych struktur państwowych, Polska była zdana na improwizację. W latach dwudziestych zaczynało się od zera, początkowo ograniczając się raczej do reakcji na bieg wypadków. Kultura polska, która musiała uwolnić się od romantycznych, pozytywistycznych i modernistycznych schematów, poszukiwała nowych form wyrazu, w których miała się również manifestować niezależność artystyczna. Należało wypracować nowe zasady regulujące stosunki między państwem a sztuką – dominujące dotąd koncepcje, takie jak wallenrodyzm czy praca organiczna, utraciły dyskursywną efektywność i zeszły na dalszy plan.

Główna teza publikacji głosi, że w międzywojennej Polsce istniał dyskurs nacjonalistyczny, przyjmujący rozmaite formy estetyczne. Zostaną one omówione na przykładzie literatury, sztuk plastycznych i architektury.

Przede wszystkim chodzi o wyjaśnienie następujących kwestii: Jak wyglądała polska odmiana nacjonalizmu? Jakie nurty można wyróżnić w obrębie polskiej prawicy? Jakie wewnętrzne napięcia znamionują polski nacjonalizm? Jakie formy twórczości artystycznej konstytuują autentycznie nacjonalistyczną estetykę? Czy współcześni dostrzegali jej totalitarny potencjał? Jak układały się wzajemne stosunki między nacjonalizmem a katolicyzmem? Co wzajemnie pociągało, a co odstręczało od siebie polską prawicę, włoskich faszystów i niemieckich narodowych socjalistów? Jak polski nacjonalizm oddziaływał na sytuację mniejszości etnicznych (Ukraińców)? Jakim modyfikacjom uległa tzw. kwestia żydowska, przeniesiona z debaty publicznej do przesyczonego antysemityzmem dyskursu ugrupowań nacjonalistycznych? I wreszcie: czy analiza artystycznej autokreacji ruchów nacjonalistycznych w międzywojennej Europie pozwoli lepiej zrozumieć ich atrakcyjność?

Zarysowane zagadnienia połączyły w pracy nad niniejszym tomem literaturoznawców, historyków i historyków sztuki ze Szwajcarii, z Polski i Niemiec. Po omówieniu założeń metodologicznych, opartych na propozycji wyodrębnienia w złożonej kategorii narodu kilku aspektów (czasowego, przestrzennego, cielesnego i społecznego), w rozdziałach 3–8 przedstawiono zarys problematyki kulturowej i politycznej II Rzeczypospolitej, w tym polityczne konceptualizacje odrodzonej Polski, „kwestię żydowską” i stosunek Kościoła katolickiego do

zagadnień światopoglądowych, nowe definicje ról społecznych oraz działalność licznych nowo utworzonych instytucji kultury. W rozdziałach 9–12 przeanalizowano utwory wybranych pisarzy i publicystów oraz stworzone przez nich obrazy narodu, uwzględniając zdefiniowane wcześniej kategorie: czas, przestrzeń, ciało i społeczeństwo. Końcowe rozdziały, poświęcone rzeźbie, malarstwu i architekturze, otwierają kolejną perspektywę spojrzenia na silną reprezentację artystyczną idei nacjonalistycznych. Całości dopełnia wykaz najważniejszych czasopism, na których łamach w dużej mierze toczyła się debata na temat narodu, a także biogramy wybranych polityków, publicystów, pisarzy i artystów, krócej lub dłużej związanych z obozem narodowym. Tak zróżnicowany kwestionariusz badawczy ma umożliwić znacznie szerszy niż dotychczas ogląd II Rzeczypospolitej (ze szczególnym uwzględnieniem typowo polskiej odmiany nacjonalizmu). Zamiarem autorów tomu, ukazującego się jednocześnie w polskiej i niemieckiej wersji językowej, nie jest wydawanie moralnych ocen ani przyklejanie etykietek, lecz raczej zaproszenie do kolejnej dyskusji na temat wciąż jeszcze niedostatecznie zbadanego fragmentu polskiej historii, stanowiącego część składową zjawisk zachodzących w całej Europie.

I. Metoda i pojęcia